

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1915–2016 ԹԹ.)**

20-րդ դարասկզբին Օսմանյան կայսրությունում գործում էին բազմաթիվ տպարաններ ու հրատարակչություններ, տպագրվում էին հարյուրավոր պարբերականներ: 1915–1916 թթ. տեղի ունեցած Հայոց Մեծ Եղեռնի հետևանքով ցեղասպանվեց ու հայրենագրվեց բնիկ հայ ժողովուրդը, ոչնչացվեց հնագույն, պատկառելի մշակութային մի շերտ: Կայսրության իրավահաջորդ Թուրքիայի Հանրապետությունում հայկական տպագրությունը շարունակեց աննախընթաց կերպով անկում ապրել:

Այն հարցին, թե ինչո՞ւ էին փակվում հայկական տպարանները, Նեդրեթ Իշլին¹. «Բարը Ալի (թաղամասի) տպարանները» հոդվածում² գրում է. «Բարը Ալիում թուրք տպագրիչ վաճառողների թիվը գնալով մեծանում էր, հայ տպագրիչների թիվը՝ քանում: Դրա պատճառը հավանաբար կապված էր նրա հետ, որ շատերը երիտասարդ տարիքում էին մահացել³», - ապա առանց մանրամասնելու երիտասարդ տարիքում մահանալու պատճառները ավելացնում է. «կամ էլ պարզապես նրանք թողնում էին իրենց գործը և զբաղվում այլ գործով: Նրանցից մեկը Գասպար *Էֆենդի*ն էր, ով թողնելով իր տպարանը բացել էր մի նապարեղենի խանութ»⁴: Իր միտքը հեղինակը շարունակում է այսպես. «Կար նաև այլ օրինակ ևս: Սուլիվեթ գրախանութի և տպարանի անունը՝ օսմանյան շրջանում Լեվոն Լյութֆի էր: Հետո նա ընդունելով մահմեդականություն փոխել էր իր անունը Սեմիհ Լյութֆի: Նա մահացել էր 1940-ականներին, իսկ Սեմիհ Լյութֆի գրախանութը հավանաբար փակվել է 1980-ական թվականներին: Նրա կինը՝ տիկին Ազնիվը, այս գրատունը պահպանել է, սակայն առանց նոր

¹ Էմին, Նեդրեթ Իշլի, գրող, հետազոտող, հնատիպ եւ հազվագյուտ գրքերի գրքահավաք, վաճառող: Ծնվել է 1959-ին, Ստամբուլում: Հեղինակ է բազմաթիվ հոդվածների ու հրապարակումների, հրատարակության է պատրաստել ձեռագրերի եւ հազվագյուտ գրքերի ցուցակ:

² Emin Nedret İşli, Ömer Durmaz, **Babiali'de Yayınevleri**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi 42. Kütüphane Haftası Etkinlikleri, 2006: http://www.obarsiv.com/nedret_isli.html

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

տպագրությունների և միայն վաճառել է նախկին տպագրվածները»⁵: Այս գրատան մասին հեղինակը հետևյալ կերպ է շարունակում. «Ուսանող էի, հիշում եմ տիկին Ազնիվի մահը: Տունը շատ թանկարժեք էր, դրա համար էլ ոչ ոք մեջի գրքերին ուշադրություն չէր էլ դարձնում: Այստեղ կային չվաճառված տասնյակ հազարաթվոր գրքեր: Քուլեվիի զինվորական լիցեյին առաջարկվեց գրքերը բաժանել կայագործներին: Մի մասը տարան, բայց, ոչ բոլորը: Հետո հրաման եկավ, որ տունը պետք է շտապ դատարկվի: Գրականության ֆակուլտետին լուր ուղարկեցին: Նրանք մի քանի օր շարունակ տանում էին գրքերը: Տարան այնքան որքան պետք էր իրենց: Այսպես այս գրատան գրքերը ինչքան հնարավոր էր բաժանել՝ բաժանեցին, ինչն էլ հնարավոր չեղավ հանձնեցին թղթի թափոնի անվան տակ»⁶:

Մեկ այլ՝ Կարապետ Քեշիշյանի գրատան պատմությունը եւս նմանօրինակ մի դեպք է: 1896 թ. Կարապետ Քեշիշյանի մահից հետո, 1901թ նրա գրատանը տիրանում է *Թեֆեյյուզ* անունով մեկը, այն վերանվանելով *Թեֆեյյուզի* գրատուն: Գրատունը գործել է մինչև 1970-ական թվականները⁷:

Եթե Հանրապետության հռչակումից առաջ հայկական տպարանների նվազ քանակը պայմանավորված էր Յեղասպանության ընթացքում բազմաթիվ հայ տպարանատերերի նահատակությամբ, ապա հանրապետական շրջանում տպագրության նվազեցման գործընթացը կապված էր Թուրքիան միատարր պետություն դարձնելու ուղղությամբ տարվող աշխատանքների հետ, որի ընթացքում հայկական տպարանների մեծ մասը թուրքացվում էին՝ շարունակելով գործունեությունը որպես թուրքական տպարաններ: Այդպիսի օրինակ է ներկայումս գործող հայկական ամենահին գրատան՝ 1927-հիմնադրված *Ինքրլարի* պարագան: Գրատան հիմնադիրն է ազգությամբ հայ Կարպիս Ֆիքրին: 1962 թ. միանալով Աքա-Էրեն հրատարակչության հետ՝ ստանում է *Ինքրլար վե Աքա* անունը: 1971 թ. Կարպիս Ֆիքրիի մահից հետո, 1984-ին Աքա-ն առանձնանում է: Գրատունը շարունակում է իր գործունեությունը «*Ինքրլար*» անունով: Այս գրատունը, որտեղ տպագրվում են մեծ մասամբ դպրոցական դասագրքեր, առանձնանում է տպագրության մեծ քանակով: Գրատունը թեպետև հրատարակում է հայ գրականության վերաբերող գրքեր ևս, սակայն միայն թուրքերեն: Պատմական գրքերը արտացոլում են միմիայն Թուրքիայի Հանրապետության պաշտոնական տեսակետը, իսկ 1915 թ. մասին երբևէ արձագանք չի եղել:

Ներկայումս Թուրքիայի Հանրապետությունում գործող հայկական որևէ տպարան գոյություն չունի: Պատկերը Հանրապետության 93 տարիների ըն-

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում:

թացքում բոլորովին փոխվել է: Թուրքիայի հայկական համայնքը, պատրիարքարանը և հայկական հրատարակչությունները անհրաժեշտ տպագրությունը իրականացնում են այլ տպարաններում: Այլ տպարանների ծառայություններից է օգտվում նաև «Արաս» հրատարակչությունը, երկլեզու Ակոս թերթը, Փարոս ամսագիրը և այլն: Տպագրության խնդիրները յուրովի են լուծում Մարմարա և Ժամանակ հայալեզու թերթերը, որոնք իրենց գրասենյակներում գտնվող փոքրիկ տպիչներով կարողանում են իրականացնել թերթերի տպագրությունը:

Անշուշտ, 21-րդ դարում գուցե և ցավալի չէ բուն հայկական տպարան չունենալու հանգամանքը, քանզի տեխնիկական զարգացման արդի շրջանում ցանկացած վայրում թույլների ընթացքում կարելի է իրականացնել ցանկացած լեզվով մեծաքանակ տպագրական գործունեություն: Սակայն հարցը այստեղ այն է, թե ինչպե՞ս անհետացան այս հարյուրավոր տպարանները, ինչպե՞ս յուրացվեցին, ի՞նչ եղավ նրանց ճակատագիրն առհասարակ:

Թուրքիայի հանրապետական արխիվի (BCA) փաստաթղթերից մեկն անդրադառնում է Ստամբուլի մասնավոր տպարաններին⁸: Բովանդակությունը վերաբերում է մասնավոր տպարանների միավորման անհրաժեշտությանը՝ որպես երկրի միասնության և բարօրության փրկության երաշխիք⁹: «Ստամբուլում տպագրվող թերթերը և պարբերականները ներառյալ, տպագրության 85 %-ը հայերին են պատկանում, 5 %-ը հույներին, մնացածը թուրքերին»¹⁰: Փաստաթղթի մեջ բերված են Պոլսի հայ տպարանատերերի, հրատարակիչների և խմբագիրների անուն-ազգանունները և տպարանների հասցեները: Որպես միավորման բուն առիթ և պատճառ է ներկայացված տպարանների ոչ օրինական գործունեությունը, տպագրական արդի սարքավորումների բացակայությունը և այլ «հիմնավորումներ»: Նման «հիմնավորումներով» գրությունը պատրաստողները պահանջում են կասեցնել նման տպարանների գործունեությունը, որովհետև նրանք չեն հարգում ընդունված նոր գրեկաձևը և չունեն պաշտոնական թույլտվություն¹¹:

Առհասարակ մամուլի գրաքննությունը խստացվել էր դեռևս համիդյան շրջանում, այնուհետև հատկապես խստացվել էր 1909–1913 թթ. ընթացքում: Ոչ միայն փակվել էին մի շարք պարբերականներ, որոնք «խարխլում» էին երկրի արտաքին անվտանգությունը, այլև Առաջին Համաշխարհային պատերազմի մեջ Թուրքիայի մասնակցության հանգամանքը նկատի ունենալով, ընդունվել էր գրաքննության մասին հատուկ հրամանագիր (sansür talimatname)¹², որով կառավարությունը մամուլի նկատմամբ ձեռք էր բերել բացարձակ վե-

⁸ BCA 030 10 144 11 (71) 5.

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Sansür talimatnamesi, Matbaayı Askeriye, Istanbul, 1330.

րահսկողություն: Գրաքննության շարունակական խստացումները պայմանավորված էին «Տպագրության գլխավոր վարչության և Անադոլու գործակալության կազմավորմամբ (Matbuat ve Istihbarat Genel Mudurlugu ve Anadolu Ajansi)»¹³, դրան հաջորդած «Հանուն խաղաղության» օրենքի ընդունմամբ (1925 թ., Takrir-i Sükûn Kanunu), ինչպես նաև 1931, 1934, 1935 և 1938 թվականներին ընդունված վերահսկող օրենքներով:

1940-ին ընդունված օրենքի համաձայն գրաքննության վերահսկողությունը այդուհետ պետք է ենթարկվեր ռազմական նախարարությանը (sıkıyonetim komutanlığı): Մինչև 1946 թ. պարբերական մամուլը և առհասարակ տպագիր գրականությունը ամենայն խստությամբ ենթարկվել է գրաքննության: Միայն 1946 թ., Համաշխարհային պատերազմի ավարտով պայմանավորված վերացվեցին կառավարության լայն լիազորությունները պարբերականների փակման առնչությամբ, սակայն գրաքննությունը և պարբերականների փակման իրողությունը շարունակեց մնալ որպես սկզբունքային գործելաոճ:

Հանրապետական Թուրքիայում գրաքննության ուղղությամբ Ազգային Անվտանգության կողմից կատարվել են հետևողական և շատ մանրակրկիտ աշխատանքներ: Թերթերում և ամսագրերում տպագրված հոդվածները թարգմանաբար կից ներկայացնելու հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ ազգային անվտանգության և գրաքննիչ աշխատակիցների շրջանում հայերենի իմացությունը պարտադիր պահանջներից մեկն է եղել: Այս գրություններից պարզ է դառնում, որ գրաքննիչների շարքերում քիչ չեն եղել նաև հայերը:¹⁴

Թուրքահայ մամուլի և տպագրության նվազման պատճառներն ու շրջափուլերը պայմանականորեն բաժանել ենք չորս խմբի:

Առաջին խմբի մեջ ենք ներառել Նիկոմիդիա (Իզմիր), Մուշ, Սեբաստիա, Հանդըն, Կեսարիա, Շատախ, Ամարա, Բիթլիս, Ռոդոսթոն (Թեքիրդաղ), Ուրֆա, Երզնկա, Կիրասոն, Տիգրանակերտ, Տրապիզոն, Ադաբազար, Կադզվան, Շապին-Գարահիսար, Չենկիլեր, Սիվիրիհիսար, Քդի (Օրոր) բնակավայրերը, որտեղ 1913-ից հետո որեւէ պարբերական չի տպագրվել:

Երկրորդ խմբի մեջ ներառել ենք այն բնակավայրերը, որոնցում պարբերականները դադարեցվել են Արեւմտահայաստանի հայ բնակչության նկատմամբ պետական մարմինների կողմից ցեղասպանական նպատակով կազմակերպված պաշտոնական տեղահանության հետեւանքով: Այդ շրջաններն են՝ Պարտիզակ, Նիկոմեդիա (Իզմիր), Վան, Կարին, Պրուսա, Սեբաստիա, Եվդոկիա՝ (Թոկատ), Մարզվան, Խարբերդ, Կեսարիա, Երզնկա, Կիրասոն, Տիգրանակերտ, Ադաբազար, Մալաթիա, Ամասիա, Կոնիա, Կրման (Խոտորջուր), Սամսոն, Թալաս:

¹³ Fatih Kardeş, Basın Yayın Genel Müdürlüğü 60 yılın Hikayesi, Ankara, «Başarı», 1980, s. 7:

¹⁴ BCA 030 10 85 561 11,2.

Երրորդ խմբի մեջ ենք ներառել այն բնակավայրերը, որոնք 1918–1921 թթ. գտնվելով Անգլիայի կամ Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո, որոշ վերապրողների վերադարձով պայմանավորված՝ վերսկսել են մամուլի տպագրությունը: Նշված շրջաններում, սակայն, 1921–22 թթ. քեմալական *միլլի* շարժման արդյունքում ենթարկվելով երկրորդ բռնագաղթի՝ նույնպես տպագրությունը դադարեցվել է: Այդ շրջաններն են՝ Չմյուռնիա (Իզմիր), Կարս, Այնթապ, Ադանա, Մարաշ, Տարսոն, Դյորթ-յոլ (Չորթ-Մարգպան):

Չորրորդ խմբի մեջ առանձնանում է բացառապես Կ. Պոլիսը: Թեև 1913–1915 թթ. Կ. Պոլսում փակվում է միանգամից 52 անուն պարբերական¹⁵, այս շրջանում հայկական համայնքի գոյությամբ, պատրիարքության գործունեությամբ պայմանավորված՝ ցայսօր շարունակվում են տպագրվել որոշ թվով պարբերականներ:

Այսպիսով, ըստ Մ. Ա. Բաբլոյանի մատենագիտական համահավաք ցուցակում բերված տեղեկությունների, մինչ Ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության 41 քաղաքում եղել է հայկական բեղուն տպագրություն, 1915-ի դրությամբ դրանցից 33-ում այլևս որևէ պարբերական այլևս չի տպագրվել, իսկ 1923-ի դրությամբ միայն Կ. Պոլսում է շարունակվում հայկական մամուլի տպագրությունը:

Ադանայի շրջանում տպագրված 14 անուն պարբերականներից 13-ը բաժին է ընկնում զինադադարի շրջանին¹⁶, քանի որ Ադանան ֆրանսիական հովանավորության ներքո վերածվել էր հայ գաղթականությանը պատսպարող ամենահուսալի կենտրոններից մեկին՝ իր գիրկն առնելով փրկված հարյուրավոր հայորդիների: Ադանայում, մինչև երկրորդ բռնագաղթը տպագրված պարբերական մամուլին են ավելանում մի քանի նորահայտ անուններ եւս:¹⁷ Միևրան Մինասյանի հոդվածում¹⁸ ներկայացվում է 35 նորահայտ տպագիր ու խմորատիպ թերթ, այդ թվում Ադանայում զինադադարի շրջանում տպագրված «Արգեոս» (1920–1921) եւ «Թելեֆոն» (1918–1922)¹⁹ թերթերը:

1918-ի դրությամբ Կ. Պոլսում տպագրություն են սկսում իրականացնել թվով 12 անուն պարբերական: Հաջորդող թվականներին տպագրություն սկսած պարբերականների քանակական պատկերը հետեւյալն է. 1919-ին՝ 25,

¹⁵ Բաբլոյան Մ. Ա., Հայ պարբերական մամուլը, մատենագիտական համահավաք ցուցակ 1794–1980, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 1986, էջ 341–346:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 348:

¹⁷ Միևրան Մինասյան, Հայ պարբերական մամուլի նորայայտ անուններ, Հայկազյան Հայագիտական Հանդես, Պեյրուք, 1981, էջ 295–304:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Մ. Մինասյանի հոդվածի մեծ նշված է նաև Ադանայում տպագրված հետեւյալ թերթերը՝ «Մէլիան» 1860, «Միհուն», «Կիլիկիա» 1908–1909, «Տավրոս» 1908–1909: Հեղինակի ներկայացրած նորահայտ անունների հետ միասին Ադանայում տպագրված թերթերի ընդհանուր քանակը այսպիսով կազմում է 20 անուն:

1920-ին 13, 1921-ին 6, 1922-ին 9-ը, 1924-ին 4, 1925-ին 2, 1926-ին 5, 1927-ին 5, 1928-ին 5, 1930-ին 3, 1931-ին 6, 1932-ին 7, 1933-ին 4, 1934-ին 1, 1935-ին 5, 1936-ին 2, 1937-ին 2, 1938-ին 3, 1939-ին 1. 1940-ին 2, 1941-ին 1, 1943-ին 1, 1944-ին 1, 1945-ին 2, 1946-ին 4, 1947-ին 2, 1948-ին 3, 1949-ին 2, 1950-ին 5, 1951-ին 1, 1952-ին 2, 1953-ին 1, 1954-ին 1, 1955-ին 1, 1957-ին 1, 1959-ին 3, 1960-ին 1, 1962-ին 1, 1964-ին 1, 1966-ին 2, 1967-ին 1, 1968-ին 1, 1970-ին 3, 1973-ին 1 եւ 1976-ին 1: Այս ցուցանիշներին նայելով կարող ենք պատկերացնել, որ Յեղասպանությանը հաջորդող տարիների ընթացքում և՛ Կ. Պոլսի հայությունը, և նրա կողմից տպագրվող մամուլը քաղաքական, կրոնական, մշակութային, լեզվական եւ գրաքննության ճնշումներով պայմանավորված հետզհետե նոսրացել է: Քաղաքական ճնշումները դրսևորվել են ինչպես բուն մամուլի նկատմամբ սահմանափակումներ արձանագրող օրենքներով, այնպես էլ հասարակական, քաղաքական ճնշումներով²⁰:

Քաղաքական ճնշումների առումով Հանրապետական շրջանում հայ բնակչության նկատմամբ ամենամեծ հարվածը արձանագրվեց 1942–43 թթ. ունևորության հարկի գործադրման ընթացքում: Այն գույքի «օրինականացված» բռնագրավում էր, որի հիմքերը կարելի էր տեսնել դեռևս Մուստաֆա Քեմալի կողմից ստեղծված Անկարայի ժամանակավոր կառավարության գործարկած քաղաքականության մեջ²¹: Եթե Յեղասպանության բուն էությունը ազգային պետության ստեղծման գաղափարն էր, ապա 1942–43 թթ. ազգային պետության մեջ տնտեսության ազգայնացման հարցի լուծումն էր:

Հանրապետության հռչակումից հետո իշխանությունները համառ աշխատանքներ էին տանում թուրքահայ համայնքին զանգվածային լրատվական միջոցից՝ տպագրությունից, զրկելու ուղղությամբ: Նախ, կեղծ փաստարկների հիման վրա դադարեցվում էին տպագրվող պարբերականները, որին այնուհետև հաջորդում էր տպարանի պետականացումը:²²

Այսպիսով, դարասկզբից գրաքննության եւ այլ քաղաքական հետապնդումները ունեին «Թուրքիան միայն թուրքերին» հեռահար նպատակ և ուղղված էին ոչ թուրք տարրի, ոչ թուրք քաղաքացիների դեմ: 1940–1943 թթ. Թուրքիայում հիմնադրվում է ընդամենը 4 անուն պարբերական, որից 2-ը միևնույն

²⁰ 1942 թվականին թուրքական կառավարությունը, վարչապետ Շուքրու Սարաջօղլուի գլխավորությամբ, թուրքական խորհրդարան ներկայացրեց «Ունեցվածքի հարկ»-ի (Varlık vergisi) մասին օրենքը, որն ընդունվեց նույն թվականի նոյեմբերի 11-ին՝ խորհրդարանի նիստին մասնակցող 350 պատգամավորների միաձայն քվեարկությամբ (տե՛ս օրենք թիվ 4305): «Ունեցվածքի հարկ»-ը գործեց 16 ամիս եւ վերացվեց 1944 թվականի մարտի 15-ին (թիվ 4530 օրենք): Քանի որ սահմանված ձևով հնարավոր չէր վճարումներ անել մարդկանց ունեցվածքը ամբողջությամբ բռնագրավվում էր պետության կողմից, իսկ տերերն արքտրվում էին տաժանակրության: Ընդհանուր առմամբ, հավաքվեց 314.900.000 թուրքական լիրա հարկ, որի 70 տոկոսը՝ Ստամբուլում, ուր առկա էր հայկական ու հունական ստվար համայնք:

²¹ BCA 030 10...218 472 11 (1,2):

²² BCA 030 18 01 02 71 6 9.

թերթն էր՝ երկու տարբեր անուններով «Մարմարա» եւ «Նոր Լուր Մարմարա»։ Մամուլի վերահսկողության վրա կառավարության լայն լիազարտությունները մասամբ հանվում են 1946-ին՝ Իսմէթ Ինյոնյույի կառավարման տարիներին։ Սակայն դրանք կատարվում էին ոչ այնքան մամուլին ազատություն շնորհելու, որքան վերահսկողությունը մեկ մարմնից մյուսին փոխանցելու ձեւաչափով։

Ցեղասպանությունից հետո հայ մամուլի մեծ մասը փակվել է թերեւս միեւնույն կամ հաջորդող տարվա ընթացքում։ Այսպես, Կ. Պոլսում 1914–1924-ին հիմնադրվել է շուրջ 89 անուն պարբերական, որոնցից 1924-ին հիմնադրվածները 4-ն էին, իսկ 1924-ի դրությամբ տպագրվողների քանակը կազմում էր 11 անուն։ 1925–1934-ի ընթացքում՝ 37 տպագիր օրգան, որից 1934-ի դրությամբ տպագրվում էր 9-ը։ 1935–1944-ի ընթացքում՝ 16 անուն, որոնցից 1944-ին տպագրվում էր 3-ը։ 1945–1954-ի ընթացքում 23, որոնցից 1954-ին՝ տպագրվում էր 12-ը։ 1955–1964-ին՝ 8, որից վերջին տարում տպագրվում էր 2-ը, եւ վերջապէս 1965–1980-ի ընթացքում հիմնադրված պարբերականների քանակը 9-ը, որից 1980-ի դրությամբ տպագրվում էր միայն մեկ պարբերական²³։

Գրաքննիչները հետեւում եւ հապատասխան զեկուցագրեր էին պատրաստում Թուրքիայում, Խորհրդային Հայաստանում եւ այլ երկրներում²⁴ տպագրվող պարբերականների վերաբերյալ²⁵։ Այս մարդիկ, օգտվելով առիթից, սեփական անձնական վրեժը հաճախ լուծում էին թերթի, պարբերականի ու գրատան հասցեին իրականությանը բոլորովին չհամապատասխանող գրություններ գրելով։ Նման գրությունների հիման վրա, գործունեությունը դադարեցնում էին բազմաթիվ հայկական պարբերականներ։

1990-ից հետո ընկած ժամանակահատվածում Թուրքիայում նկատելի է տպագրության համեմատական աշխուժացում, որը մեր կարծիքով պայմանավորված է Թուրքիա-Եւրամիություն փոխհարաբերությունների հետ։ Այս ծիրից ներս 1993-ին, երկարատեւ լռությունից հետո, Թուրքիայում հիմնադրվում են նոր հրատարակատներ, նոր թերթեր, որոնք լցնում են փոքրամասնությունների՝ երկարատեւ հրատարակչական գործունեության լռության բացը։

Այս առումով շրջադարձային երեւոյթ է «Արասի» հիմնադրությունը թուրքահայ համայնքի եւ առհասարակ հայության համար։ «Արաս»ի տպագրած գրքերի քանակը, եթե բաղդատենք դարասկզբին գործած տպարանների եւ բնակչության թվի հետ՝ բացառիկ է։ Այս մեկ հրատարակչության շնորհիվ ընթերցողներին հնարավորություն է ընձեռնվում կարդալու հայերեն, թուրքերեն, քրդերեն գրքեր, թարգմանական գրականություն, պատմագրական կարեւորություններ կայացնող աշխատություններ, ուսումնասիրություններ։ «Արաս»-ը մեծածավալ աշխատանք է կատարում նաեւ վերահրատարակություններով՝

²³ Նշված են ոչ թե տպագրվող՝ այլ տասնամյակի կտրվածքով հիմնադրված եւ շարունակականություն ունեցող մամուլը։

²⁴ BCA 030 10 108 712 17.

²⁵ BCA 030 10 250 689 31.

լույս ընծայելով հայոց լեզվի ուսուցման, հայ գրականությանը նվիրված տարբեր ժողովածուներ, 1915 թ. առաջ հայկական պատմական, եկեղեցապատմական, մշակութային գրքեր, տարաբնույթ ժողովածուներ եւ այլն²⁶:

«Արաս» հրատարակչությունից գատ իր ավանդին է բերել նաեւ «Բելգե»-ն /Belge yayınevi/, որը չինելով հայկական՝ աշխատանք է կատարում հայկական անշարժ գույքերի ցուցակագրման, սեփականության իրավունքի, Յեղասպանությանը եւ հայոց պահանջատիրությանը նվիրված գրքերի ու ուսումնասիրությունների հրատարակության ուղղությամբ:

Թուրքիայում հայկական համայնքի կողմից տպագրված ու մամուլի մատենագիտական ցուցակներում տեղ չգտած պարբերականներն են.

1. «Ժամանակ» օրաթերթ: 1908:
 2. «Նոր Մարմարա» թերթը: 1940:
 3. «Շողակաթ» ամսագիր: 1952:
 4. «Պայքար» 1990:
 5. «Նոր Սան»: Արվեստագիտական հանդես: Բանգալթի միախթարյան սանուց միության հանդես: 1992-ին հիմնադրված «Նոր Սան» հանդեսը 1948-ին Կեդրոնական լիցեյի սանուց միության «Սան» հանդեսի շարունակություն էր:
 6. Հոպինա, 1994: 1948 -ին հիմնադրված «Հանդես մշակույթի»-ն 1994-ից հրատարակվել է «Հորինա» անունի ներքո:
 7. «Լրաբեր», 1992: Թուրքիայի Հայոց Պատրիարքարանի պաշտոնաթերթ: 1992–2007:
 8. «Ակօս» շաբաթաթերթը, 1996:
 9. «Սուրբ Փրկիչ» ազգային հիվանդանոցի ամսագիր, 1900–2016:
 10. «Ժպիտ» մանկական ամսագիր, 1992-ից: Նախկինում հրատարակվել է «Պարտեզ» եւ «Գարուն» անունների ներքո:
 11. «Փարոս» ամսագիր: 2011:
 12. «Լույս» երկշաբաթաթերթ / Luys Aktüel – Magazin Gazetesi/:
- Նշված պարբերականներից ներկայումս /2016-ի դրությամբ/ տպագրությունը շարունակում են միայն չորսը:

«Ժամանակ» - Քաղաքական եւ ժողովրդական, հայերեն օրաթերթ: Հիմնադրվել է 1908-ի հոկտեմբերի 28-ին Ստամբուլում, Միսաթ²⁷ (Քասիմ²⁸) եւ Սարգիս²⁹ Գոչունյան եղբայրների կողմից: Ներկայումս (2016 թ.) թերթի արտո-

²⁶ <http://www.arasyayincilik.com/>

²⁷ Միսաթ Գոչունյան (1863–1913) հրապարակագիր, թերթոն վեպերի եւ այլ երկերի հեղինակ, մանկավարժ, ազգային պատգամաւոր, Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» կոթողային ստեղծագործության առաջին աշխարհարարի թարգմանող մտավորական:

²⁸ Այս կեղծանունով նա աշխատակցել է «Բյուզանդիոն», «Արեւելյան մամուլ», «Նոր դար», «Մասիս», «Մանգումե-ի էֆքյար» թերթերին:

²⁹ Սարգիս Գոչունյան (1867–1926) Օսմանյան պետության տարածքում մամուլ ծանուցումների գործակալություն հիմնած առաջին ձեռներեցներից մեկն է: Պոլսի Հայոց Պատրիարքու-

նատերն է Սարգիս Գոշունյանը, հրատարակության տնօրենուհի՝ Նատիա Գոշունյան, գլխավոր խմբագիր՝ Արա Գոշունյան:

Խմբագրության շենքը երկար տարիներ գտնվել է Ղալաթիո ապա Բերայի մեջ, ներկայումս այն *Ֆերիզուդում* է (Feriköy): Բառաւէջ օրաթերթը լույս է տեսնում ամեն օր բացի՝ կիրակիից: Անդրադառնում է թուրքահայ կյանքին եւ համայնքի իրավունքներին, հայ-թուրքական հարաբերություններին, Թուրքիայի հայկական ժառանգությանը, հայոց սփյուռքին, հայ առաքելական եկեղեցուն, ընկերամշակութային կյանքին, աշխարհաքաղաքական զարգացումներին:

90-ական թվականներից սկսած Հայաստանում օրաթերթն ունի սեփական թղթակից կամ աշխատակից: Վերջին շրջանում գործում է նաեւ էլեկտրոնային էջ, որի շնորհիվ ապահովվում է լրատվության համահայկական հասանելիություն³⁰:

«Ժամանակ»ը հրատարակվել է նաև այլ անուններով (ինչպես օրինակ «Հեռաձայն»), սակայն խմբագրակազմը անպայմանորեն պահպանում էր տպագրության հերթական համարը, հիմնադրի անունն ու նույնիսկ թերթոնների հերթականությունը: Այս կերպ այն կարողացել է ապահովել շարունակականություն ու անընդհատականություն՝ դառնալով անցնող 108 տարիների պատմության ու պատմագրության անփոխարինելի սկզբնաղբյուրը:

«Ժամանակ»ի համար հատկապես ծանր շրջան էր 1915–1918 թթ., երբ հեղինակ թղթակիցները կամ սպանվում էին, կամ արքայազններ կամ տարագրվում: Ռուբեն Սևակ, Ռուբեն Չարդարյան, Գրիգոր Չոհրապ, Երուխան, Չապել Եսայան եւ այլք: Ուսումնասիրողները նշում են, որ այս տաղանդաշատ մտավորականների թղթակցելու ընթացքին օրաթերթն ունեցել է այդ տարիների համար չսված տպաքանակ 8000, երբեմն նույնիսկ՝ 15000³¹:

Տարբեր տարիների ընթացքում «Ժամանակ»ին թղթակցել են հայտնի մտավորականներ: Այդ թվում Երվանդ Օտյան, Վահան Թեքեյան, Արշակ Չոպանյան, Թեոդիկ: Օրաթերթի մեջ լույս է տեսել Երվանդ Օտյանի «Անիծյալ տարիները» վեպը՝ որպես թերթոն: «Ժամանակ»-ով են սկսել գրական գործունեության երախայրիքը արեւմտահայ, սփյուռքահայ գրականության ռահվիրաններ՝ Վազգեն Շուշանյանը, Թորգոմ Բեշիքթաշյանը, Չահրատը, Չավեն Բիրերյանը, Վարդան Կոմիկյանը եւ այլք: Այսպիսով, օրաթերթը մի կողմից դեպքերի ժամանակագրական մանրամասնությունները լուսաբանող անփոխարինելի սկզբնաղբյուր, մյուս կողմից՝ արեւմտահայ գրական ժառանգության պահպանման անփոխարինելի մի զանձարան է դառնում, որը նոր սերնդի

թյան ելմտական հանձնաժողովի ատենապետ եւ նույն պատրիարքության Ս. Աստվածածին Աթոռանիստ մայր եկեղեցու թաղային խորհրդի ատենապետ:

³⁰ <http://www.jamanak.com/>

³¹ Մեջբերումն արված է օրաթերթի անցած ճանապարհը լուսաբանող վավերագրական «Ժամանակի ժամանակը» ֆիլմից:

ուսումնասիրողներին ի գործու է տրամադրելու անսպառ ուսումնասիրության նյութ:

2008–2013 թթ., երբ նշվում էր թերթի հիմնադրման 100-րդ տարեդարձի հոբելյանը, սկիզբ դրվեց «Ժամանակ 100» մատենաշարի հրատարակությանը՝ ներառելով Միսաք Գոչունյանի եւ այլ հեղինակների գործերը: 2015-ին հրատարակվեց «Ժամանակ»-ին աշխատակցած նահատակ մտավորականների աշխատանքները: Այս ծիրից ներս ներկայումս լույս են տեսել երեք անուն գրքեր³²:

«Նոր Մարմարա» օրաթերթ. Պոլսի երկրորդ երկարակյաց պարբերականը «Մարմարա» քաղաքական հասարակական եւ գրական օրաթերթն է՝ հիմնված 1940-ի օգոստոսի 31-ին՝ լրագրող Սուրեն Շամյանի կողմից: Սկզբնական շրջանում եռօրյա էր, ապա՝ օրաթերթ: 1943-ին «Նոր լուր» (Ստամբուլ, 1924–54), և «Մարմարա» օրաթերթերը միավորվում են այդուհետ տպագրվելով որպես «Նոր լուր մարմարա»: 14-րդ համարից թերթը կրկին վերանվանվում է «Մարմարա»: 1967-ի հոկտեմբերի 27-ից թերթի խմբագրի պաշտոնը ստանձնում է Ռուպեր Հատտեճյանը: Թերթի պատասխանատու տնօրենն է Արի Հատտեճյան, փոխ-խմբագրապետ՝ Մաքրուհի Հակոբյան: Թերթը բաղկացած է չորս էջից: Հրատարակվում է ամեն օր, բացի կիրակի օրերից: Ստամբուլից բացի, բաժանորդագրությամբ ուղարկվում է նաեւ արտասահման: Շաբաթը մեկ անգամ լույս է տեսնում թերթի թուրքերեն հավելվածը՝ Արի Հատտեճյանի խմբագրությամբ: Թերթն ունի մոտ 1400 ընթերցող: Անդրադառնում է համայնքային լուրերին՝ կարեւոր բաժին հատկացնելով գրական եւ գեղարվեստական նյութերին, Թուրքիայի, Հայաստանի եւ արտասահմանի մշակութային զարգացումներին: Թերթի գրական հավելված բաժնում լույս են տեսնում Ստամբուլահայ գրողների ստեղծագործությունները: Տասը տարուց ի վեր առկա է նաեւ թերթի էլեկտրոնային էջը:

Շոդակաթ. կրոնական - բարոյական, պատմական, բանասիրական, մշակութային հանդես: Սկսել է լույս տեսնել 1952-ից՝ Ստամբուլում: Հանդեսի առաջին պաշտոնատերն է եղել Սահակ Վարդապետ Փափագյանը, պատասխանատու խմբագիր՝ Գարեգին Վարդապետ Գազանճյանը (ապա՝ պատրիարք): 1953-ին թերթի պաշտոնատերն է դառնում Ս. Խաչ Դպրեվանքի խնամակալությունը: 1959–1961 թթ. Եղիշե Պատրիարք Դուրյանի ծննդյան 100 ամյակի առիթով լույս է տեսնում բացառիկ համար: 1962-ին խմբագրի պաշտոնը ստանձնում է Արտաշես Սրկ. Նշանյանը: 1968-ից սկսած «Շոդակաթ»ը վերածվում է տարեգրքի: 1977-ին 25 ամյակի առիթով լույս է տեսնում հատուկ համար, որում տպագրվում է Գեորգ Փամբուքճյանի՝ 1923-ից մինչեւ 1977 թթ. Ստամբուլում հրատարակված գրքերի մատենագիտությունը: 1978-ից սկսած «Շոդակաթ մատենաշար» տեսքով տարբեր առիթներով հրատարակվում են

³² Միսաք Գոչունյան, Օրվան մտածումներ 1908–1915, Իսթամբուլ, 2014: Փոքր Ասիո մէջէն, Երուսալան, Ստամբուլ, 2015: Ռուբեն Զարդարայն, Ստ., 2015:

հիշատակի գրքույկներ: 1988–1991 թվականներին ընդհատվում է տպագրությունը: Գարեգին Բ. Պատրիարքի (Գազանճյան) գահակալությամբ 1991-ին վերսկսվում է «Շողակաթի» հրատարակությունը: Այս շրջանում հանդեսի սեփականատերն է դառնում Պատրիարքական Աթոռը: Լույս է տեսնում երեք համար, ապա մինչև 1995-ը նորից ընդհատվում է նրա տպագրությունը: Խմբագրական աշխատանքները վերսկսելու նպատակով կազմվում է հանձնախումբ անդամակցությամբ՝ Պարուր Մուրադյանի, Գեորգ Փամոքճյանի եւ Վաղարշակ Մերոյանի: Հանդեսի պատասխանատու տնօրեն է նշանակվում Մեսրոպ Արք. Մութաֆյանը, իսկ պատասխանատու խմբագիր է նշանակվում Գրիգոր քին. Տամատյանը: 1990-ականների առաջին կեսին լույս է տեսել հատուկենտ մի քանի համար եւ դադարել:

«Ժպիտ» Թուրքահայ ուսուցչաց հիմնարկի³³ մանկական հանդես. 1991-ի դեկտեմբերին ի շարունակություն կառույցի նմանատիպ հրատարակությունների հարուստ ավանդույթի («Պարտեզ», «Գարուն»): Ի սկզբանե հրատարակության նպատակը եղել է նոր սերնդին հայերենով ընթերցասիրության մղելը: «Ժպիտ»-ի մեջ տեղ են հեքիաթներ, խաղեր, հանելուկ եւ այլն: «Ժպիտը» բաժանորդագրության հիմունքներով առաքվում է արտասահման, զանազան վարժարաններ, մշակութային կենտրոններ: Ցայսօր ունի պատրաստված հավաքածուներ, խտասալիկներ: Տարեկան հրատարակվում է 8 համար՝ հոկտեմբերից-մայիս, 1250 տպաքանակով: Վերջին տարիներին ուսանողներին եւ այլ ընթերցասերներին տրամադրվում է ձրիաբար: «Ժպիտ»-ի պատասխանատու տնօրենն է Սիլվա Կոմիկյանը:

«Լրաբեր». Հայոց պատրիարքության պարբերական տեղեկատու թերթ: Սկսել է տպագրվել 1996-ից: Թերթի հիմնադիրներից են եղել Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Մութաֆյանը, Գրիգոր Տամատյանը, Վաղարշակ Մերոյանը եւ այլք: Առաջին մի քանի համարները եղել են լուսապատճենի միջոցով բազմացված օրինակներ: Թերթը երկլեզու է՝ հայերեն եւ թուրքերեն: Սկզբնական շրջանում ներառել է մշակութային եւ հոգեւոր նորություններ, իսկ 1999-ից պարունակում էր միայն պատրիարքարանի երկլեզու պաշտոնական հայտարարությունները: 1999-ի ամռանը ընդհատվում է թերթի տպագրությունը՝ փոխարինվելով համացանցային էջով: «Լրաբեր»-ի տպագրությունը վերսկսվում է 2000 թ-ից: 2006-ից սկսած տեղեկատու պաշտոնաթերթի ընդգրկած թեմաների նեղացում է արձանագրվում: Այն այլեւս անդրադառնում է մկրտություններին եւ Սուրբ Գրոց ընթերցումներին: Պատրիարքարանի պաշտոնական նորությունները 2007–2012 թթ. հրապարակվում են միայն համացանցի միջոցով, որն էլ իր հերթին 2012-ին ինչ-ինչ պատճառներով նույնպես դադարեցվում է:

«Ակոս շաբաթաթերթ». Ստամբուլ, հայերեն եւ թուրքերեն երկլեզու շաբաթաթերթ: Հիմնվել է 1996-ին Հրանդ Դինքի եւ ընկերների կողմից: Թերթի

³³ Թուրքահայ ուսուցչաց հիմնարկը հիմնադրվել է 1965-ին:

հիմնադրողներից էին Լուիզ Բաքար, Հրանտ Դինք, Հարություն Շեշեթյան եւ Աննա Թուրայ: Հրատարակության առաջին տնօրենն էր Հրանտ Դինքը: 2007-ին Հրանտ Դինքի սպանությունից հետո, խմբագրապետի պաշտոնը ստանձնում է Էթին Մահչուպյանը: 2010-ին թերթի գլխավոր խմբագիրն է դառնում Ռոբեր Քոփթաշը: Ներկայումս նույն պաշտոնը ստանձնել է Եղվարդ Տանձիկյանը: «Ակոս»- թերթի գերկշիռ մասը թուրքերեն է, որոշ էջեր՝ հայերեն:

«Ակոս»ը Հանրապետության շրջանի առաջին հայերեն-թուրքերեն երկլեզու լրագիրն է: Թերթն ունի նաև համացանցային էջ: «Ակոսի» համարները առաքվում են նաև Հայաստանի տարբեր գրադարաններ:

«Սուրբ փրկիչ», 1900–2016: 1900-թ. Պատրիկ Գյուլբենկյանի հոգաբարձության շրջանում որոշվում է, որ հիվանդանոցը ամեն տարի տարեցույց պետք է հրատարակի: Այսպիսով, **նախապես այն տպագրվում է որպես տարեցույց:** Հայոց ցեղասպանության հետեւանքով 1910–1924 թվականների ընթացքում ընդհատվում է տարեցույցի տպագրությունը: 1924-ից վերստին սկսում է հրատարակվել, 1949-ից սկսած «Սուրբ Փրկիչը» սկսում է տպագրվել որպես ազգային հիվանդանոցի տեղեկատու ամսաթերթ (գրական, գեղարվեստական, գիտական, բժշկական)³⁴: Ներկայումս (2016 թ.) թերթի արտոնատերն է Պետրոս Ծիրինօղլուն, հրատարակության վարիչ Արսեն Յարման, խմբագրապետ Հ. Մաքրուհի Պ. Յակոբյան, Վարչական վայր Սուրբ Փրկիչ ազգային հիվանդանոց: Ներառում է հայերեն, թուրքերեն լեզվով նյութեր:

«Փարոս» ամսաթերթ. Հիմնադրվել է Մայտա Սարիս, Թալին Էթյեմեզ, Էլենքա Էլտեք Չատրընրօղլու եւ Մկրտիչ Առծույանի կողմից: Համարվում է Քալֆայան դպրոցի թերթը: Առաջին համարը լույս է տեսել 2011-ի հոկտեմբերին: Հիմնական նպատակն է Թուրքիայի հայկական փոքրամասնությանը ծանոթացնել համայնքային, մշակութային կյանքին՝ վավերագրային մերձեցումով, եւ սատարել նրանց ուղիղ ըմբռնմանը:

«Լույս» (Լույս մագազին) երկշաբաթաթերթ. Սկսել է հրատարակվել 2013-ի ապրիլ ամսից: Թերթի նախաձեռնողներից են Արամ Քուրանին եւ Շահնուր Գազանճըն: Թերթն անդրադառնում է հայ, հույն, ասորի եւ հրեա համայնքներին, նրանց առօրեական, մարզական, քաղաքական ու տնտեսական հարցերին:

Նշված պարբերականներից զատ 1992-ից հետո Թուրքիայում հրատարակվել են այլ պարբերականներ եւս՝ «Լուսատու», «Փունջ», «Դալարգյուղ», «Մեշրու», տարբեր դպրոցների աշակերտական թերթեր ու հանդեսներ:

³⁴ Բաբլոյան Ա.Մ., նշվ. աշխ., 251:

VERA SAHAKYAN

Mashtots Institute of Ancient Manuscripts – Matenadaran

sahakyanvera@gmail.com

THE ARMENIAN PRESS IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE TURKISH REPUBLIC (1915–2016)

SUMMARY

The article makes an attempt to analyze the periods and reasons for terminating the publication of Armenian periodicals throughout the Armenian Genocide of 1915–1916 and in the course of the long-term state policy of Genocide in Western Armenia and other Armenian-populated areas of the Ottoman Empire. This period can be virtually divided into four stages. The history of the press of 1915–1980 is presented, with a special emphasis on the periodicals initiated in 1980 and functioning until 2016, which are not found in the bibliography.

ВЕРА СААКЯН

Институт древних рукописей имени Маштоца – Матенадаран

sahakyanvera@gmail.com

АРМЯНСКАЯ ПЕЧАТЬ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1915–2016 ГГ.)

РЕЗЮМЕ

В статье сделана попытка анализа этапов и причин прекращения деятельности периодической печати во время Геноцида армян 1915–1916 гг. и в течение продолжительной государственной политики геноцида в Западной Армении и других армянонаселённых областях Османской империи. Эти периоды условно разделены на четыре этапа. Представлена история печати 1915–1980 гг., по мере возможности обращено внимание на периодические издания, основанные в 1980–2016 гг., которые оказались не включёнными в библиографические списки.